

Димо Вујовић

ГРАЂАНСКЕ ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ У ПЕРИОДУ ФОРМИРАЊА КПЈ

Црна Гора је ступила у заједничку југословенску државу без већих традиција организованог страначког политичког живота. Истина, десет година прије нестанка Црне Горе као самосталне државе, у земљи се појављују зачеци политичких странака. То су: Народна странка (клубаши) и Правна народна странка (праваши). Али ове политичке формације нијесу успјеле да се конституишу у чврсте страначке организације. У томе их је прекинуо први свјетски рат, када углавном и престаје свака њихова активност.

Послије ослобођења 1918. године не долази до обнављања ових покрета, јер је нестало државног организма који је био њихова претпоставка. Истина, било је покушаја, још на првим сједницама Подгоричке скупштине у новембру 1918. године, да се обнови клубашка традиција. Тако је Милосав Раичевић, потпомогнут једном групом посланика, истакао у име клубаша своју кандидатуру за предсједника скупштине. Али то је наишло на жесток отпор у првом реду млађих људи у скупштини. Они су се декларисали против оживљавања страначке подјеле, изјављујући да Раичевић можда не би добио ни један глас да су знали да се кандидовао у име клубаша, јер су у скупштину дошли као припадници идеје уједињења, а не као припадници бивших партија.¹

Сада у Црној Гори долази до политичког постројавања према основном питању момента, а то је уједињење Црне Горе и Србије. Као што је познато, формирана су два политичка табора — бјелаша и зеленаци.² Али ова два табора нијесу били страначке организације. Тако, дакле, за разлику од других крајева Југославије, у којима су продужиле да живе старе политичке странке, у Црној Гори у ово вријеме није било политичких странака.

¹ Др Димитрије-Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 326.

² Неки неправилно идентификују ова два табора са клубашима и правашима, наиме да су бјелаша клубаша, а зеленаци праваша.

Истина, бјелаши формирају извјесне организације по читавој територији Црне Горе, које бирају своја мјесна и покрајинско руководство и доносе програм своје активности. Тај програм предвиђа национално-политичке, привредне, културно-просвјетне и друге задатке.³ Та јединствена бјелашка организација звала се „Организована омладина“. Она је имала и свој орган — лист „Народну ријеч“. Али и поред постојања организације и програма ни то није била политичка странка, јер је била састављена од идејно и политички хетерогених елемената, које је уједињавао само јединствени поглед на проблем уједињења.

Извјесна хетерогеност бјелашког табора могла се примијетити још на првим сједницама Подгоричке скупштине, тако да у појединим групама већ ту формираним можемо открити ембрионе каснијег раслојавања на основне политичке партије, како грађанске тако и Комунистичку партију. Већ смо поменули да су се у дискусијама око избора часништва скупштине оформиле двије струје, чији су актери касније приступили двјема завађеним политичким странкама — радикалној и демократској. У дискусијама, пак, о програму рада Народног извршног одбора јасно је дошла до изражаја и једна социјалистичка група у Подгоричкој скупштини. Ускоро ће социјалисти, односно комунисти, приступити формирању својих партијских организација, чему је нарочито импулс дао оснивачки конгрес СРПЈ (к) од априла 1919. године. Тако се, дакле, послје ослобођења 1918. године у Црној Гори прво страначки организују комунисти. Грађански елементи ће формирати своје страначке организације тек више од годину дана касније.

Истина, било је покушаја, нарочито од стране радикала, да одмах послје уједињења окупе и страначки организују своје присталице у Црној Гори. На томе су ангажовани чланови бившег Централног извршног одбора за уједињење Црне Горе и Србије, Светозар Томић и Јанко Спасојевић, као и др Секула Дрљевић. Они су се трудили да за радикалске присталице обезбиједе позиције у руководству Подгоричке скупштине, Извршном народном одбору и међу посланицима у Привременом народном представништву. Али у томе нијесу успјели, јер су наишли на отпор доброг дијела млађих бјелаша, који су у те органе углавном изабрали своје присталице на челу са Марком Даковићем, који нијесу хтјели да се јавно страначки опредељују и везују.⁴ Зато су Јанко Спасојевић, др Секула Дрљевић и други присталице радикала преко београдских радикалских листова оштро нападали ове млађе људе.⁵

³ *Народна ријеч*, год. I, бр. 47, 16. новембра 1919.

⁴ Исто, год. II, бр. 16, 4. августа 1920; бр. 17, 7. августа 1920.

⁵ Јанко Спасојевић је писао у београдској „Самоуправи“ да су „Извршни народни одбор и његови сарадници бацили у грађански рат у глад и голоотињу“ народ у Црној Гори. Република, бр. 3, год. IV, 22. јануара 1920.

Оно што нијесу успјели да ураде Јанко Спасојевић и Светозар Томић покушао је да уради Томо Ораовац. Он је дуго година живио у Србији и био стари члан Радикалне странке. У Црну Гору дошао је крајем фебруара 1919. године, с намјером да ради на формирању Радикалне странке. Противници ове странке у Црној Гори су га оптуживали да се он том приликом повезивао са присталицама старог режима, избјегавајући омладинце који су били носиоци новоствореног стања. Ораовац је напустио Црну Гору у мају 1919. године, не успјевши да у њој формира организације Радикалне странке,⁶ јер за то нијесу постојали повољни услови.

С обзиром на изузетне прилике које су владале у Црној Гори у вези са борбом око уједињења, добар дио бјелашких вођа је сматрао да би диоба маса на припаднике завађених политичких странака била штетна за ствар уједињења, све док новостворено стање не буде дефинитивно санкционисано једним међународним актом какав је мировни уговор. Такво је становиште узимала црногорска делегација у Привременом народном представништву. Ова делегација, која је бројила 12 посланика, није бирања по страначкој припадности.⁷ Њу је изабрала Подгоричка скупштина крајем јануара 1919. године и она се држала напријед наведених принципа, тј. невезивања за политичке партије, иако су на њу вршени јаки притисци. Такво становиште је у више наврата јавно износио и образложио вођа бјелаша Марко Даковић, који је у исто вријеме био на челу групе црногорских посланика у Привременом представништву. У скупштинској дебасти 25 августа 1919. о декларацији нове демократско-социјалистичке владе, Марко Даковић је у име колега из Црне Горе, објашњавајући зашто су неопредијељени, рекао: „Господо, кад смо изабрани и упућени из Црне Горе, ми смо овдје дошли више у мисији уједињења нашега племена“. Он говори о специфичним приликама у Црној Гори, па додаје „да би тамо уношење партизанства било опасно . . . по идеју народног јединства“. Зато су и ћутали у вези са пребацивањем због неопредијељености, „јер врло добро знамо да се овим најсавјесније одужујемо оном крају и идеји заједничког рада“. „Из тога разлога“, каже Даковић, „нијесмо могли формирати једну политичку странку, јер то нијесмо хтјели. Нијесмо хтјели формирати једну владу провинцијску за-

⁶ „Народна ријеч“, бр. 17, год. II, 7. августа 1920.

⁷ То су биле следеће личности: Андрија Радовић, Марко Даковић, Тодор Вожовић, Спасоје Пилетић, Ристо Јојић, Лазар Дамјановић, Михаило Ивановић, Илија Љумовић, Марко Матановић, Трипко Жугић, Саво Вукојичић и Радован Бошковић.

то што смо одлучно против сваке провинцијске странке и провинцијске управе“.⁸

То је мишљење Даковић изнио и у писму Љуби Давидовићу, одговарајући му на понуду да представник црногорске групе узме учешћа у влади.⁹

Овакав став црногорске групе посланика, а посебно Марка Даковића, који је код бјелаша уживао велики углед, имао је утицаја и на држање појединаца у Црној Гори, који су се током 1919. године били већ интимно определијели за неку од водећих странака, али то нијесу и формално урадили и приступили организовању тих странака у Црној Гори. Истина, „Народна ријеч“, орган бјелаша који је почео да излази 11 јула 1919. год. са циљем да оштро напада краља Николу, његову владу у емиграцији, зеленаше, политику Италије, да брани безусловно уједињење и проповиједа централистичко уређење државе итд., тај лист је, већ петнаестак дана послје појаве првог броја, објавио уводник под насловом „Како да се партијски оријентишемо“. „Сваком трезвеном грађанину наше земље“, каже се у овом чланку, „без обзира да ли је ангажован партијско-политички или не, било је

⁸ „Народна ријеч“ бр. 29, год. I, 13. септембра 1919. — Ипак је Даковић у овој дебати критиковао рад претходне владе на челу са старим радикалима која, како каже, „није темељно схватила питање уједињења Црне Горе и Србије како је требало да схвати и због тога није учинила ни један корак од своје стране, како је требало учинити, да то јединство донесе жељени плод“. Но и поред тога Даковић каже да нијесу вршили опструкцију, зато што су претпостављали да та влада има добре намјере, и да је можда имала тешкоћа споља. „Послије закључења мира“, истиче Даковић, „ми нећемо бити група црногорских посланика и нећемо имати обзира према ни једној влади, која није на свом мјесту“.

Приликом консултација о саставу владе црногорски посланици су се, како Даковић каже, опет руководили патриотским а не страначким разлозима, па су предложили стварање коалиционе владе, у којој морају бити заступљене Радикална и Демократска странка, јер се око њих креће цио партијски и политички живот земље и носе највећу одговорност за судбину земље.

⁹ „1) Ми остајемо при досадашњем свом држању у односу према политичким странка у Парламенту“ писао је Даковић. „То држање не желимо и неможемо до потписа мира примирити ни евентуалним уласком у владу; 2) Како не желимо бити посебна провинцијска или политичка странка то и не претендујемо да будемо заступљени у влади, али ако извесни државни, национални и политички разлози од нас то изискују сматрамо да за то морају бити најпречи они, који се односе на сређивање и побољшање прилика у Црној Гори. С тога тражимо да се најхитније предузму кораци како би се стање у оном крају наше државе што боље и брже средило“. Даковић каже да је влада изашла са програмом чувања држаног и народног јединства и рјешавања социјалних питања у демократском духу, зато ће група помоћи владу, јер „ми смо и ван владе пријатељи и браниоци таквих погледа“. Најзад, он је изразио спремност да у њој учествује. („Народна ријеч“, год. I, бр. 46, 12. новембра 1919). Ускоро је група предложила Спасоја Пилетића за члана владе, па је овај у Давидовићевој влади добио ресор народног здравља.

и још је главно да се повољно ријешу наш национални проблем, на име: да се наш народ политички уједини у овој цјелини и да као такав буде признат међународним уговором о закључењу мира". Али пошто се рјешавање тога проблема приводи крају, то према овом чланку предстоји претежно бављење унутрашњим проблемима, међу којима су најважнији избори за конституанту — зато је потребно да се масе политички организују. „Но како за формирање политичких странака треба доста времена“, каже се у чланку, „много више него што ће бити размак до избора за уставотворну скупштину, неће се моћи формирање нових партија извести, већ се мора прибјећи групацији старих, према садашњим приликама модификованих, партија које ће бити заступљене у уставотворној скупштини“.¹⁰

Неколико дана касније објављен је други уводник на исту тему, под насловом „Садашње и будуће политичке странке“. Пошто говори о Народној радикалној странци, Демократској заједници и Социјалистичкој странци, лист каже за остале странке да су све локалне, племенске и конфесионалне, и да не могу имати много претензија и утицаја на државно уређење. Али пошто је, према листу, и Социјалистичка странка мала и не може имати утицаја на уређење државе, то остају двије странке, Радикална и Демократска, за које се треба опредјелити и чије програме треба изучити прије него им се да глас.¹¹

Али ускоро долази до знатне активизације одметника, па је сва пажња бјелаша посвећена борби против њих, а питање страначке организације маса за моменат се одлаже. Ради се о састанцима одметника на Беранића Гори 11. јула 1919. и на Броћанцу 18 и 19. јула 1919. године, последице којих долази до њихо-

¹⁰ „Народна ријеч“, год. I, бр. 3, 25. јуна 1919. О принципима на основу којих ће се вршити страначка подјела у чланку се каже: „Два су најзначајнија проблема које треба да ријешу уставотворена скупштина при организацији наше државе, наиме: хоће ли бити организована као централистичка или као децентралистичка“ (овдје је, изгледа, нешто избачено из текста); да није, можда, писало монархија или република, па цензура избацила? („те према овоме и треба да се изврши групација до сада постојећих партија како би масе бирача знале за ким ће ићи а према погледима које имају о овим главним принципима на којима има да се оснива наша држава“.

¹¹ „Али“, каже се у чланку, „чим се наш народ опорави иза тешких рана задатих му од непријатеља, чим се прибере и к себи дође, мораће, с обзиром на нове прилике, другу партијско-политичку организацију да заузме од садашње која се ствара по нужди и која не одговара и не може одговорити у свему новим приликама“. Лист каже да ће странке формиране на племенској, вјерској и покрајинској основи ишчезнути, па закључује: „Ново доба ће створити и нове политичке странке, које ће се распростирати по цијелој државној територији, а биће састављене из свих друштвених редова. Створиће се странке које ће да стварају традицију у мјесто садашњих које би хтјеле од традиције да живе. Национални социјализам ће преовладати у политичком животу наше државе“. — „Народна ријеч“, год. I, бр. 7, 2. јуна 1919.

вог појачаног политичко-пропагандног рада и многих војних акција. Али највише панике у редовима бјелаша изазвао је долазак једне групе од 120 одметника из Италије, која се 19. јула искрцала између Бара и Улциња.¹² У таквој ситуацији најважније је било јединство бјелаша ради борбе против одметника. Зато се по читавој Црној Гори одржавају многи скупови на којима се доносе резолуције против одметника и Италијана, приступа се формирању војних јединица и бјелашких организација под називом „Организована омладина“, чији су се представници из свих крајева Црне Горе окупили на Цетињу и формирали Централни одбор, да би се што успјешније постигло јединство рада свих омадинских организација, како би се што прије и једном за увијек свршило са одметницима у Црној Гори. И сам састав Централног одбора требало је да манифестује то јединство, па су у њега изабрани: војвода Стево Вукотић, Јован Томашевић, др Нешко Радовић, Лука Вукотић, Петар Космајац, Марко Савићевић и Јошо Мартиновић.¹³

У исто вријеме „Народна ријеч“ је дала видно мјесто изјавама Марка Даковића о невезивању за странке и потреби рјешавања стања у Црној Гори.

Али испод површине овог привида непостојања политичких странака одвијала се врло оштра политичка борба, у чему су учествовали многи београдски листови. У љето 1919. године у Црну Гору је поново дошао Томо Ораовац, али сада као инспектор Министарства финансија, са налогом да исплаћује реквизицију коју је спроводио Извршни народни одбор. По тврђењу „Народне ријечи“, он је много више пажње посвећивао агитовању у корист Радикалне странке, него исплати реквизиција. Посебно је нападао повјереника краљевске владе Ива Павићевића, који је био присталица Демократске странке, захтијевајући да се Повјереништво укине.¹⁴ Најзад, када су радикали поново дошли на управу земље, последије пада демократско-социјалистичке владе у фебруару 1920. године, они су укинули владино Повјереништво за Црну Гору, па је активност Тома Ораовца за Радикалну странку тиме олакшана.¹⁵

Али ни демократи нијесу мировали. У том погледу био је врло активан и сам повјереник краљевске владе Иво Павићевић.¹⁶ А и тобож независна „Народна ријеч“, посебно њен уредник Стево Богдановић, била је врло активна у критиковању Радикалне странке и пропагирању ставова Демократске странке.

¹² Др Димитрије-Димо Вујовић, н. д., 481 — 484.

¹³ „Народна ријеч“, год. I, бр. 32, 24. септембра 1919.

¹⁴ Исто, год. II, бр. 18. 11. августа 1920.

¹⁵ Исто, бр. 20, 18. августа 1920.

¹⁶ Београдски лист „Република“ у броју 17 од 11. марта 1920. године нападао га је да у страначке сврхе користи окружне начелнике, писаре и секретаре.

Следејући став групе црногорских посланика, лист је пружао безрезервну подршку демократско-социјалистичкој влади на челу са Љубом Давидовићем и нападао радикалску опозицију због опструкције коју је вршила у Скупштини.¹⁷ Лист је такође пружао подршку повјеренику краљевске владе у Црној Гори, демократи Иву Павићевићу, дајући у исто вријеме посебан публицитет критици коју је Марко Даковић упутио претходној влади, на челу са старим радикалима, за несхватање положаја Црне Горе.¹⁸

Све је то изазвало бијес радикала, који су преко београдских листова „Трибуне“ и „Самоуправе“ нападали младе у Црној Гори. Црногорске посланике и „Народну ријеч“, за коју „Самоуправа“ каже да је орган Демократске странке и да ствара расуло у Црној Гори. Али редакција „Народне ријечи“ енергично је одбацила ову тврдњу, подвлачећи да је лист, искључиво себи у задатак ставио „борбу против бившег краља Црне Горе и његових пришипетља“. „Стојећи далеко од партијских страсти“, каже редакција, „ван политичких група, ван котеријештва, па ма од које стране оно долазило, „Народна ријеч“ је себи ставила у задатак да онемогући све оне факторе, који, исувише подсјећајући народ на доба Гошподарево, могу бити узроком неконсолидовања прилика у Црној Гори“. „Народна ријеч“ тврди да расуло у Црној Гори стварају они који желе да придобију страначке присталице и нападају садашње власти и повјереника краљевске владе у Црној Гори, па оптужује „Самоуправу“ да је она у Црну Гору прва унијела паролу политичке борбе.¹⁹

Но и поред оваквог заклињања на политичку неопређијеленост, „Народна ријеч“ и људи око ње били су већ јасно политички опређијелени и напади „Трибуне“ и „Самоуправе“ нијесу били без основа.²⁰

Иако о томе немамо потпунијих података, јасно се види да се политичка подијељеност између радикала и демократа манифестовала и приликом општинских избора 1920. године. Иако страначки неорганизоване, поједине групе воде оштру борбу. У Цетињу се та борба прије свега водила око бирачких спискова и законских прописа на основу којих ће се избори обавити. Једна група грађана је одржала 23. априла скуп са кога је упутила протест министру унутрашњих послова демократи Љ. Давидови-

¹⁷ „Народна ријеч“, год. I, бр. 29, 13. септембра 1919. 49, 22. XI 1919.

¹⁸ Исто, бр. 28, 9. септембар 1919.

¹⁹ Исто, бр. 46, 12. новембра 1919.

²⁰ И послје ове изјаве редакције лист и даље подржава владу Љубе Давидовића и стално критикује радикалску опозицију у вези са појединим питањима, као што је то било нпр. у вези са њеним ставом о аграрном питању, тумачећи га као директно супротном интересима Црногораца, који су заинтересовани за рјешавање овог питања, јер морају да се исељавају. — „Народна ријеч“, бр. 49, 22. новембра 1919.

ћу што је окружни начелник Љ. Гломазић, који је био радикал, казао да се избори обаве по старом црногорском закону од 1903. год. Али и поред интервенције Министарства унутрашњих послова, бирачки спискови нијесу допуњени, тако да многи млађи грађани нијесу у њих уведени, па су неки бирачи у знак протеста одлучили да на изборе и не излазе.²¹

Приликом избора за предсједника бајичке општине такође је вођена борба између радикала и њихових противника. Ови други су однијели убједљиву побједу, јер је дотадашњи предсједник, кога су подржавали радикали, како пише „Народна ријеч“, добио само један глас.²²

Као што се види, и поред формалног непостојања организација грађанских странака у Црној Гори током 1919. и у првој половини 1920. године, и поред напора бјелашког табора да се услед опасности од заједничког непријатеља очува јединство, док се не добије и формално међународно признање нове државе, добар дио грађанских политичара већ се био определио за једну од двије главне политичке странке — Радикалну и Демократску, које су током овог времена развиле врло живу активност да формирају своје организације на територији читаве нове државе, па и Црне Горе, у којој су вршили притисак на људе да се јавно страначки определијеле. Захваљујући активности агитатора тих странака, средином 1920. године по свим црногорским градовима постоји дубока политичка подјела и закрвљеност. У резолуцији са скупа црногорских учитеља, који је одржан 15. и 16. априла 1920. године у Подгорици, каже се: „На дневном реду је стално све веће раширивање партијских страсти, које граничи са издајом ове напаћене државе и њеног народа“.²³ Подијеленост је била тако изражена да се политичари нијесу могли сагласити за предузимање заједничких корака од општег интереса за Црну Гору. Навешћемо један примјер.

У мају 1920. године дошла је у Београд једна делегација да влади предложи и од ње захтијева предузимање одређених мјера за прикључење Скадра Југославији и за поправљање тешког стања у Црној Гори. Али у овој делегацији биле су углавном при-

²¹ „Народна ријеч“, год. II, бр. 3, 19. јуна 1920.

²² Исто, бр. 17, 7. августа 1920. — Лист је овај резултат попратио следећим ријечима: „Господо радикали, тјешите се својом сјајном прошлешћу на коју се тако позивате. Сами видите да ни садашњост није ваша, а о будућности да и не говоримо“.

²³ Цитирајући ову реченицу редакција „Народне ријечи“ је послеријечи „страсти“ убацила следећи текст: „Од стране старих радикала, који око себе окупљају старе слуге бившег цетињског режима“, а када се из резолуције наводи мјесто у коме се каже да све већи број држављана стиже утисак да се од „данашњег режима нема чему добре наде“. — лист указује да је то био режим српских радикала, хрватских сепаратиста и југословенских клерикалаца. — „Народна ријеч“, год. II, бр. 2, 16. јуна 1920.

сталице Радикалне странке (Љ. Бакић, Т. Ораовац и др.), који су у овој акцији донекле обилазили посланике из Црне Горе који су били наклоњени Демократској странци и подржавали владу Љубе Давидовића. Истина, делегати су позвали посланике „ради заједничког братског споразума о побољшању стања у Црној Гори“,²⁴ али су ови одбили тај позив, са мотивацијом да је делегација радила иза њихових леђа. „Обилазећи нас демонстративно“, каже се у одговору једне групе посланика, „депутанција је оваквим испадима према нама, испољила тенденције, које је приказују као партизанску и посве нелојалну према нама, што код једне такве депутације искључује сваку озбиљну намјеру за њен споразуман и добронамјеран рад с нама“.²⁵

Ова делегација је била критикована и од стране републиканаца, који су тврдили да је скадарско питање само параван иза кога се крије једна радикалска делегација која је о државном трошку дошла у Београд да се договори о организацији Радикалне странке у Црној Гори, о агитацији у њену корист и о размјештају чиновништва.²⁶

Пошто су се посланици и други црногорски политичари тако оградили од активности ове депутације, она је сама, на састанцима од 14. до 30. маја, формулисала захтјеве у вези са скадарским и другим питањима значајним за Црну Гору.²⁷ Ови захтјеви, осим неколико посљедњих, нијесу били партијски обојени, али је закрвљеност између појединих група већ била толика да је о-

²⁴ Историјски институт Титоград, библиотека (ИИБ), фас. 320/II, списи Љ. Бакића, Београд, 10. V 1920.

²⁵ Исто, Београд 11. V 1920.

²⁶ „Република“ бр. 65, год. IV, 18. маја 1920; бр. 66, 18. маја 1920.

²⁷ ИИБ, фасц. 320/II, Списи Љ. Бакића. — Осим захтјева да се Скадар припоји Југославији поднесени су и сљедећи захтјеви: да се набави потребан број камиона и поштанских аутомобила; да се одређени путеви доврше и нови изграде; да се у Црну Гору увезе 2 милиона килограма жита и формирају државни магацини; да се у Црну Гору увезе што више одјеће и обуће; да се закон о инвалидима Србије примијени и на Црну Гору; да се чиновницима, официрима и пензионерима исплате трогодишње плате и да се изједначе у правима са онима из Србије; да се официри народне војске преведу у активу и унаприједе, а већ преведени из сталнога кадра по заслуги награде; да главне жељезничке пруге не заобиђу пролаз кроз Црну Гору, а да се пруга Плавница — Подгорица одмах изгради; да се устав Србије примијени на читаву Црну Гору; да се отворе кредити за страдале трговце и занатлије и отворе стручне школе и курсеви; да се реквизиција исплати, да се одштете утврде и да правична накнада; да се набави стока за рад и приплод као и оруђа и справе за рад; да се отворе школе и курсеви за разне пољопривредне гране; да се успоставе пољопривредни економати; да се отворе школе и опреме намјештајем и училима и попуне стручним особљем, да се отвори полугимназија у Бару, виша гимназија у Никшићу и виша женска школа на Цетињу; да се у свим окружним мјестима подигну болнице, а у среским мјестима отворе амбуланте, да се радничко питање ријешити као и у другим крајевима земље и да се помогне пострадалим у рату; да се омогући увозна и извозна трговина, отворе трго-

немогућавала ма какву заједничку акцију. Међутим, када је интервенција ове делегације дала извјесне резултате,²⁸ противници радикала су се побојали да сва политичка корист од тога не припадне радикалима. Зато је „Народна ријеч“ објављујући вијест о кредитима додијељеним тада Црној Гори, нашла за потребно да нагласи да је кредит за чиновничке и друге плате одобрио министар К. Стојановић, један од истакнутијих лидера Демократске странке,²⁹ очигледно с намјером да овој странци обезбиједи учешће у политичкој користи коју би ова акција могла дати.

Из напријед изложеног јасно се види да је било само питање дана када ће ови тако политички закрвљени људи и формално приступити појединим странкама и формирати њихове организације у Црној Гори. Предстојећи избори за конституанту убрзали су тај процес.

У вези са формирањем грађанских политичких странака у Црној Гори, можемо говорити о два подручја на којима се је тај проблем различито поставио. То су: територија Црне Горе до балканског рата, и територија која је припојена Црној Гори после тог рата. Ова територија сада није третирана као Црна Гора, јер је једном одлуком краљевске владе, која је донесена без учешћа Привременог народног представништва, припојена Србији, па је на њој примјењиван устав краљевине Србије.³⁰ Црна Гора у границама прије балканског рата третирана је као једна цјелина и била је под управом владиног повјереника са сједи-

вачке школе и курсеви; да се помогне обнова у рату пропалих индустријских предузећа; да се перперско питање што прије ријеши; да се омогући насељавање Црногораца у Метохији и Косову и да им се дају потребна средства да организују живот; да се насељавају по групама и на задружној основи; да се изврши контрола рада апровизационих одбора у Црној Гори до укидања Извршног народног одбора; да се одреде поуздани органи за кредите које одобрава влада; да се испитају гласови о давању посебних овластица за увоз намирница у Црну Гору и да се јавни ред и поредак у Црној Гори учврсте.

²⁸ Делегација је примио 31. маја предсједник владе М. Весић, у присуству Риста Јојића, министра за исхрану, и том приликом јој уручио писмено рјешење министарског савјета о следећим кредитима који су одређени за Црну Гору: 1) 800.000 за куповину превозних средстава; 2) а) кредит за грађење путева Андријевица — Пећ, Пљевља — Бијело Поље, Колашин — Бијело Поље — Беране, Никшић — Требиње; б) за оправку свих раније израђених путева; 3) 2,000.000 за набавку хране до нове жетве 4) обавијештени су окрузи да ће им се уступити по цијени коштања извјесна количина одјеће; 5) 360.000 за рјешење питања официра народне војске; 6) 16,000.000 за трогодишње плате, пензије и инвалиде. Реквизиција ће се исплаћивати као у Србији; 7) 250.000 за обнављање заната, за које је набављена извјесна количина материјала; 8) 1,100.000 за набавку приплодне стоке; 9) образован је комитет министара који ће проучити питање примјене српског устава на цијелу Црну Гору. („Народна ријеч“, 23. јун 1920, бр. 4, год. II; 7. јула 1920, бр. 8, год. II)

²⁹ Народна ријеч, год. II, бр. 4, 23. јун 1920.

³⁰ Исто, год. I, бр. 38, 15. октобра 1919.

штем на Цетињу. На овој територији су још примјењивани црногорски закони.³¹

Пошто су територије припојене Црној Гори послје балканског рата сматране сада као територија Србије, политичари овдје нијесу имали оних обзира о којима се водило рачуна у осталим крајевима Црне Горе (о тим обзирима је већ било ријечи). Зато је до формирања грађанских политичких партија у овим крајевима и дошло нешто раније. Прве страначке организације формирали су демократи, и то у Беранама (Иванграду) 18. јуна 1920. год., када је одржан збор на коме је изабран Окружни одбор Демократске заједнице, као и општински пододбори. Предсједник Окружног одбора био је др Павле Чубровић, доцент Универзитета,³² који је био врло активан на организовању Демократске странке и у осталим крајевима Црне Горе.

Тако су, за разлику од осталих крајева Црне Горе, општински избори у беранском округу, у августу 1920. године, спроведени у условима и формалног постојања грађанских страначких организација. Изборима је претходила врло жива агитација демократа и радикала, који су иначе иступали под разним именима. На овим изборима демократи су однијели убјеђљиву побједу, јер су побиједили у осам општина, док су радикали побиједили само у двије, и то под фирмом „неутралаца“, јер ни у једној од 2 варошке и 11 сеоских општина нијесу успјели да истакну листе под својим правим именом.³³

У вези са општинским изборима вођена је врло оштра борба између радикала и демократа и у бјелопољском округу.³⁴ Истина, за разлику од беранског округа, овдје су Окружни одбор и мјесни пододбори Демократске странке формиран тек послје општинских избора, тј. 27. септембра 1920. године.³⁵

У старој Црној Гори до формирања грађанских политичких странака долази нешто касније, и ту су прво формиране органи-

³¹ Ова подјела је оштро нападана од свих политичких струја у Црној Гори, које су тражиле да се устав и закони Краљевине Србије примјењују на читавој територији Црне Горе, јер је једино то у духу одлука Подгоричке скупштине. Истина, појавио се у „Народној ријечи“ један чланак, који је ову подјелу правдао тврдњом да су крајеви припојени Црној Гори послје балканског рата својевремено били саставни дио старе Србије, те је природно да се врате матици земљи. Али на то је брзо реаговано тврдњом да тако треба припојити Србији читаву Црну Гору, а не само један њен дио.

³² „Народна ријеч“, год. II, 2, 21. јуна 1920.

³³ Исто, бр. 22, 25. августа 1920, бр. 25, 4. септембра 1920. — Резултат из једне општине није био познат, а у двије општине избори су требали да се обаве касније.

³⁴ Демократи су оптуживали радикале да су непосредно пред изборе избрисали из списка 200 муслимана, који су иначе били лојални грађани. — „Народна ријеч“, год. II, бр. 20. 18. августа 1920.

³⁵ Исто, бр. 32, 29. септембра 1920.

зације Народне радикалне странке. Први одбор ове странке формиран је на Цетињу 20. септембра 1920. године.³⁶ На даљем формирању сличних одбора убрзано се ради нарочито послје земаљске конференције Народне радикалне странке, која је одржана у Београду од 25. до 28. септембра 1920. године. Конференција је донијела закључке о програму странке, који је био прилагођен новонасталој ситуацији, и измијенила статут странке. Према чл. 12. новог Статута, странка је имала следеће организације: Главни одбор, окружне, среске и мјесне одборе. Пошто су избори били на домаку, журило се са организовањем странке, како би се могла водити предизборна кампања и истаћи кандидати. Зато организације у Црној Гори нијесу биле у свему формиране по статуту странке. Прво су у главнијим мјестима Црне Горе — Цетињу, Подгорици, Никшићу, Бару, Колашину и Андријевици — формиран мјесни одбори странке. Ускоро су ови одбори претворени у окружне одборе странке, иако ван тих (шест) градова још није било радикалских организација, тј. среских и мјесних одбора. То није било у духу статута странке, јер према чл. 42. Статута окружни одбор сачињавају сви предсједници и потпредсједници среских одбора, затим предсједник и потпредсједник мјесног одбора вароши гаје је сједиште окружног одбора, као и сви народни посланици радикали за дотични округ. У Црној Гори је онда било шест политичких округа, и то: цетињски, барски, подгорички, никшићки, колашински и андријевички. Како смо већ рекли, крајеви које је Црна Гора добила послје балканског рата — Беране, Бијело Поље, Пљевља и Метохија — нијесу рачунати као Црна Гора.

Ускоро послје формирања првих одбора радикали су покренули и свој лист „Црну Гору“, чији је први број изашао 29. октобра 1920. године. Лист је био орган странке за Црну Гору и Боку и до избора је излазио три пута, а послје избора два пута недељно. Око покретања овог листа ангажовао се и Главни одбор странке у Београду, обезбјеђујући за то материјална средства. Главна брига листа била је предизборна кампања, која се састојала у хваљењу Радикалне странке и њеног вође Николе Пашића и нападању политичких противника, у првом реду демократа, а врло мало у анализи црногорских проблема и конкретним предлозима за њихово конструктивно рјешавање. Истина, лист је у неколико наставака објавио закључке земаљске радикалне конференције од 25—28. септембра, затим Пашићев говор на овој конференцији и друге говоре које је он држао у предизборној кампањи, како би Црногорце упознао са основним ставовима странке.

³⁶ „Црна Гора“, год. I, бр. 2, 3. новембра 1920.

Осим новца за лист, Главни одбор странке је послао у Црну Гору и новинара Крсту Марића, који је био родом из Босне, са задатком да помогне на организовању странке и покретању и уређивању листа.³⁷

Читава активност Радикалне странке у Црној Гори у овом периоду била је посвећена изборима за конституанту, односно придобијању гласача. Добар дио бирача у Црној Гори сачињавале су незадовољне сељачке масе које су симпатисале зеленашима. Зато је Радикална странка своју активност усмјерила на придобијање тих маса, кокетирајући са њиховим црногорским осјећањима и поносом, нападајући екстремизам млабих и једног дијела бјелашких вођа, који су припадали Демократској странци. Већ и сам избор назива страначког листа („Црна Гора“) требало је да послужи таквом циљу.³⁸ Објашњавајући зашто је листу дато име „Црна Гора“, у уводној ријечи првог броја листа се каже: „Ми хоћемо да одамо с тим велику славу и хвалу нашем народу у овим крајевима“; „Црна Гора је једна од оних наших дичних покрајина, која није знала за турско господство, него је вјечито била у борби за крст часни и слободу златну“; „Црна Гора у нашој новој држави по јунаштву и пожртвовању, заузима прво мјесто, она треба да игра видну улогу и у економском и културном погледу, јер то њен народ заслужује“. И тако, све у том духу славопојке Црној Гори и Црногорцима.³⁹

У истом духу била је и једна Пашићева изјава, у којој се говори у суперлативима о Црној Гори и њеној историји. Ову је изјаву донио Крсто Марић и објавио је у „Црној Гори“.⁴⁰

Да не би повриједила осјећања једног дијела Црногораца, „Црна Гора“ је, за разлику од „Народне ријечи“, избјегавала да напада краља Николу и његову владавину.⁴¹

Лист је опширно писао и о процесу једној великој групи зеленаша, објављујући у неколико наставака одбрану адвоката Марка Радуловића, који је заступао тезу да се оптужени нијесу

³⁷ „Црна Гора“, год. I, бр. 2, 1. новембра 1920. — Чим су се завршили избори за конституанту, Марић је напустио Црну Гору, сматрајући да је своју мисију обавио.

³⁸ Истина, на једном скупу радикала на Цетињу, на коме се расправљало о имену листа, било је продлога да се лист зове „Зета“ или „Ловћен“, да се назив „Црна Гора“ не би тумачио као сеператистички. Али претегло је мишљење Тома Ораовца, па је лист добио назив „Црна Гора“. — ИИБ, фасц. 321, Списи Ј. Бакића, Дубровник 24. јула 1923. Блажо Вучинић — Љбу Бакићу.

³⁹ „Црна Гора“, год. I, бр. 1, 29. октобра 1920.

⁴⁰ Исто, бр. 3, 3. новембра 1920.

⁴¹ Бранећи се од приговора због тога, лист је тврдио да је краљ Никола политички мртавца и да говорити о њему значи оживљавати га. Лист каже да је за радикале, који су најзаслужнији за уједињене Црне Горе и Србије, уједињење свршен чин и да ће се сада бавити другим крупним проблемима, као што је економски препород Црне Горе сад („Црна Гора“, год. I, бр. 5, 8. новембра 1920).

побунили против уједињења, већ зато што су њихове наде изне-
вјерене.

У том улагивању зеленашким масама радикали су ишли
још и даље. У „Црној Гори“ од 12. новембра 1920. објављен је
уводник под насловом „Сва Црна Гора радикалска“, у коме се,
пored осталог, каже: „Некоме је на ум пало да Црногорце по-
дијели у бјелаше и зеленаше и да ове посљедње обиједи рекав-
ши да су против уједињења Црне Горе са Србијом, да су неке
врсте издајници српске мисли. Убијеђени да у Црној Гори нема
готово никога који би био против уједињења Црне Горе и Срби-
је Црногорци су у зеленашима гледали или противнике данаш-
њег режима, што није гријех, или на криви пут заведене људе.
Сви поштени и родољубиви Црногорци тражили су начина да
измире некако завађену браћу, бјелаше и зеленаше, па да то опет
буде све једно. Ширењем народне радикалне странке у Црној
Гори и политичким опредјељењем Црногораца, дала се је згодна
прилика бјелашима и зеленашима да се измире, да се заједно на-
ђу и у будуће у слози и љубави живе. Ширење народне радикал-
не странке у Црној Гори је ширење бјелаша и зеленаша, то је
мирење завеђене браће“.⁴²

На тој линији задобијања зеленашких маса било је и зала-
гање истакнутијих црногорских радикала да се амнестирају сви
политички кривци у Црној Гори, тј. зеленаши. У томе се, према
писању „Црне Горе“, ангажовао и Пашић. На потребу те амне-
стије он је скренуо пажњу министру правде, на чији је предлог
престолонасљедник Александар и донио указ о амнестији. Радика-
ли су то истicali као доказ своје велике бригае о народу у
Црној Гори.⁴³

Радикалски лист често подвлачи да је Народна радикална
странка управо она странка која одговара Црногорцима, који су
поносни на своју велику прошлост, јер је то странка која и са-
ма има велику прошлост и велика дјела, и да ће Црногорци бити
вјерни својој историји ако приступе Радикалној странци.⁴⁴

Ставови о којима је у претходном излагању било ријечи и-
зазивали су критике политичких противника, па се нашло за по-
требно да се преко „Црне Горе“, уочи избора, посебно каже не-
што и на тему уједињења. То је урадио Љубо Бакић у једном
уводнику.⁴⁵

У предизборној кампањи, коју је иначе карактерисала вул-
гарна демагогија, радикали су се посебно улагивали сељацима:

⁴² „Црна Гора“, год. I, бр. 7, 12. новембра 1920.

⁴³ Исто, бр. 15, 3. децембра 1920. — Супротно овом тврђењу. „На-
родна ријеч“ је писала да је ова амнестија извршена на предлог Риста Јој-
ћа, министра за исхрану и обнову земље. — „Народна ријеч“, год. II, бр. 56,
1. децембра 1920.

⁴⁴ „Црна Гора“, год. I, бр. 6, 10. новембра 1920, бр. 7, 12 новембра 1920.

⁴⁵ Исто, бр. 9, 17. новембра 1920.

„Сељак стуб наше државе“ — то је наслов једног чланка у листу „Црна Гора“.⁴⁶ У другом чланку је писало: „Народна радикална странка је странка сељака и занатлија, малих посједника на првом мјесту... Наша партијска снага лежи у сељаку, ми смо са сељаком, а сељак је с нама“.⁴⁷ Из броја у број лист позива радикале „да одмах пођу у села и народу објашњавају идеје радикалске и наговарају га да гласа за народну радикалску странку, свог јединог искреног пријатеља“.⁴⁸ У исто вријеме објављена је и једна порука Крста Марића, коју је у име Главног одбора странке у Београду послао свим окружним одборима странке у Црној Гори, којом им захваљује на раду за Народну радикалну странку. „Наша је странка моћ у сељаку, зато браћо радикали у села на агитацију“, закључује Марић.⁴⁹

Лист објављује написе тобожњих сељака у којима они објашњавају зашто су приступили Радикалној странци, Али те написе очигледно нијесу писали сељаци, већ уредник листа.⁵⁰

Као што се види, Народна радикална странка се рекламира као странка сељачких и других маса које су могле бити незадовољне радикализмом омладине, која је добрим дијелом приступила Демократској странци, и која се негативски односила према свему што је црногорско, па и према славној прошлости свога народа.

Народна радикална странка је сматрала да је њен главни такмац у борби за гласове у Црној Гори Демократска странка, па је оштрица њене пропаганде била уперена против демократа. За сва зла у Црној Гори окривљивани су демократи. Из броја у број радикалска „Црна Гора“ објављује чланке против демократа, које оштро напада као реакционаре, чанколизе и присталице Беча и Пеште. Напада се њихов државни централизам и бирократизам и супротстављање самоуправи, као и став у вези с аграрном реформом који се карактерише као искључиво демагошки, а њихова двогодишња владавина, посебно рад владиног повјереника у Црној Гори Ива Павићевића, оцјењује се као крајње негативна.⁵¹ Иде се чак тако далеко да се демократи оптужују као противници градње жељезница преко Прне Горе,⁵² као кривци за неријешено перперско питање чиме је погођена црногорска сиротиња,⁵³ као кривци што Скадар није припао Југосла-

⁴⁶ Исто, бр. 4, 5. новембра 1920.

⁴⁷ Исто, бр. 7, 12. новембра 1920.

⁴⁸ Исто, бр. 6, 10. новембра 1920.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто, бр. 6, 10. новембра 1920; бр. 7, 12. новембра 1920; бр. 8, 15. новембра 1920.

⁵¹ Исто, бр. 1, 29. октобра 1920, бр. 4, 5. новембра 1920; бр. 12, 24. новембра 1920; бр. 13, 26. новембра 1920.

⁵² Исто, бр. 5, 8. новембра 1920.

⁵³ Исто, бр. 6, 10. новембра 1920.

вији,⁵⁴ као противници муслимана (којима су се радикали свуда улагивали, па и у Црној Гори)⁵⁵ итд.

Баш у данима када радикали тако оштро нападају демократе појављују се и прве организације Демократске странке на територији Црне Горе до балканског рата. Радикали су били већ знатно одмакли у формирању својих одбора, када се тек уочи самих избора појављују први одбори Демократске странке. Али то не значи да демократи и раније нијесу имали велики број присталица у Црној Гори и да нијесу били врло активни у пропагирању ставова своје странке и обрачунавању са Радикалном странком, коју су у Црној Гори сматрали за свог основног ривала. У том погледу врло је значајну улогу одиграла „Народна ријеч“, иако још није била званични орган Демократске странке. Ми смо већ рекли да је овај лист од самог почетка свог излажења био наклоњен Демократској странци и да је пропагирао у Црној Гори њене идеје. Али он то још интензивније ради од средине 1920. године, послије једне скоро шестомјесечне паузе у излажењу, од када је претежно окренут унутрашњим политичким проблемима, пропагирајући програм и активност Демократске странке и оштро нападајући радикале. Своје поновно излажење лист управо и почиње једним уводником у коме програмска начела демократске странке излаже као своја. Посебно се инсистира на унитаризму и тврђењу да су Срби, Хрвати и Сло-

⁵⁴ Такозвано „Скадраско питање“ било је омиљена тема свих грађанских политичара у Црној Гори, па су се надметали у томе ко је већи присталица тезе да Скадар припадне Југославији, сматрајући да ће им то помоћи да задобију симпатије и повјерење маса. Радикали су посебно окривљавали Андрију Радовића што Скадар није припао Југославији, а лист „Црна Гора“ каже да је за црногорске посланике и демократско-социјалистичку владу Скадар обична арбанашка варош, па додаје: „Запамтите ово браћо Црногорци, и на дан избора баците вашу куглицу за ону партију, која каже да је Скадар српска варош и животно питање Црне Горе“. — „Црна Гора“, год. I, бр. 11. 22. новембра 1920.

⁵⁵ „Црна Гора“ је, преносећи једну Пашићеву изјаву о муслиманима у Босни и Херцеговини, у којој их он третира као браћу и говори да је увијек водио рачуна о њиховом положају и вјерској слободи, нагласила да радикали тако третирају и црногорске муслимане, и да ће их радо примити у своју странку. („Црна Гора“, год. I, бр. 7, 12. новембра 1920). У овом листу је објављен и чланак под насловом „Дужност муслимана у Црној Гори“, који је очигледно писан у редакцији, без обзира на то што је потписан са „Хасан“, а у коме се каже да је једина странка која се бори за интересе муслимана Радикална странка, па да зато за њу треба гласати. У чланку се чак тврди да су, за разлику од радикала, демократи изјавили да муслимане треба протјерати у Азију. („Црна Гора, год. I, бр. 11, 22. новембра 1920).

венци један народ.⁵⁶ У вези с тим, а позивајући се на одлуке Подгоричке скупштине, лист оштро критикује Радикалну странку, коју оптужује да је скроз реакционарна и да је против јединства народа и државе, зато што се у неким њеним листовима не прихвата становиште да су Срби, Хрвати и Словенци један народ и зато што се залаже за подјелу државе на неколико већих административних јединица, које би имале извјесну самоуправу.⁵⁷

Друга омиљена тема „Народне ријечи“ у овом периоду била је аграрно питање. Лист се декларисао за принцип да земља треба да припада ономе ко је обрађује и за ликвидацију свих остатака феудализма.⁵⁸ Он је нападао радикале да су они, супротно том напредном ставу за који су заинтересовани црногорски сељаци, за очување беговских и сличних феудалних интереса.⁵⁹

„Народна ријеч“ оцјењује Радикалну странку као најконзервативнију странку која представља снаге прошлости и која

⁵⁶ „Народна ријеч“, год. II, бр. 2, 16. јуна 1920. — „И ми данас, ступањем у други период нашег рада, на истом програму, у духу истог програма, излазимо са сљедећим програмским детаљима: омладина Црне Горе, свију генерација, сав свеснији и борбенији њен дио, на селу и у вароши, сматра народ Срба, Хрвата и Словенаца као један народ, као једну националну цјелину по крви и језику, по осјећањима и тежњама, по континуитету територије на којој неподвојено живи и по заједничким интересима свог народног опстанка. Према томе она је, према томе ми смо противу сваке племенске, историјске, вјерске и покрајинске разлике, против свију старачких обзира који би некоме служили као разлози и подлога политичког и административног уређења, извођења, ради посебних страначких интереса и ћара. Наша је золинка: један народ, једна држава“.

⁵⁷ „Народна ријеч“, год. II, бр. 2, 16. јуна 1920. „Питање устава“; бр. 34, 6. октобра 1920, „Млади и стари“; бр. 35, 9. октобра 1920 „Радикали и народно јединство“.

⁵⁸ Исто, бр. 2, 16. јуна 1920.

⁵⁹ У „Народној ријечи“ од 26. јуна 1920, у чланку „Ми и аграрна реформа“, пошто се јасно декларише за тај напредни принцип, каже се: „На том се питању, у нашој унутрашњој политици већ година дана води борба између два наша партијска блока: наших стараца и реакционара, српског, хрватског и словеначког имена, који су се ставили у одбрану спахијских, барунских и црквених посједничких „права“, и наших млађих унитарца и демократа, који се боре да се у овој нашој сељачкој држави, прије свега осигурају праведни интереси наших сељака и да се сељацима преда сва земља... Наша је право мјесто на страни оних који се боре за права и интересе сељака“.

У чланку „Садашња криза наше владе“ од 4. августа 1920. опет се нападају радикали што се противе рјешењу аграрног питања те силну опозицију чине намери демократске странке да ово питање реши у духу правилности и корисности“.

У чланку „Инвалиди и бегови“ од 14. августа 1920. тврди се да радикали не воде рачуна о инвалидима, али да воде о беговима и њиховим интересима, па се са тог становишта раскривавају.

Интересантан је и чланак „Демократски и радикалски аграрни програм“, у коме се демократски програм представља као напредан и у интересу народа, а радикалски као реакционаран и у интересу ага и бегова год. II, бр. 49, 18. новембра 1920.

И у многим другим чланцима лист се враћа на ово питање.

лактира „са свим остацима тужне и жалосне политичке прошлости нашег народа.“⁶⁰ Говорећи о Црној Гори, лист каже да се у њој Радикална странка „јавља као наследник старог цетињског режима“ и да се под њену заставу окупљају сви они који су служили староме режиму,⁶¹ те због тога њен орган „Црна Гора“ и не пише о тако значајним питањима као што су: одговорност за капитулацију Црне Горе и одлука Подгоричке скупштине о безусловном уједињењу Црне Горе и Србије.⁶²

У томе се иде тако далеко да се покретање листа „Црна Гора“ представља као дјело краља Николе, који на тај начин жели да оствари своје циљеве, јер то није успио помоћу Албанаца и Италијана.⁶³

Лист је неуморан у раскринкавању радикала као реакционара и представника прошлости, па се у том циљу редовно преносе чланци из других листова.

„Народна ријеч“ је нападала и поједине истакнуте радикале у Црној Гори, као нпр. Тому Ораовца, Љубу Гломазића и др. Стево Богдановић, уредник листа, крајем јуна 1920. писао је својим партијским пријатељима Љ. Давидовићу и Св. Прибићевићу, члановима Главног одбора Демократске странке, о стању у округу цетињском и несносној атмосфери „коју су оваје у последње доба створили агенти и агентићи старих радикала и коју на један скандалозан начин подржаје полиција једног г. Љубе Гломазића“, који је био окружни начелник. Он је тражио против Гломазићевог рада интервенцију Београда, јер би било штетно, како је касније писао, „за општу националну ствар кад би се у овим српским горама повампирио кобни дух реакције и сепаратизма, макар то било и под тогом данашњег радикализма, који се овдје јавља као наследник старог режима и који му по сво-

⁶⁰ „Народна ријеч“, год. II, бр. 39, 23. октобра 1920 — „Радикалија у Црној Гори“. У чланку „Они који умију“, у броју од 18. новембра, каже се: „Међу њима се налазе великосрпски и великохрватски шовинисти, религиозни фанатици, крупни капиталисти, бегови и њихови јаки пријатељи, противници државног јединства, заточници реакције, старе слуге пропале хабзбурговине и покојне цетињске оцаклије, највећи противници народних слобода“.

⁶¹ „У нашој данашњој држави, у српском дијелу нашег народа постоји једна политичка странка, која је дала све што је могла дати, која сада хоће да живи од прошлости, која зато у последње вријеме све више удара у десно, која се отуда и зато у овој покрајини јавља као наследник старог цетињског режима“ — „Народна ријеч“ год. II, бр. 7, 3. јул 1920.

У чланку „Учитељи и нови изборни закон“ у бр. 9 од 10. јула каже се да се „на крвави радикалски дизгин... лијепи друштвени талог: остаци црножуте владавине, трабанти цетињског целата, те сва сва сила шићарџија и народних дерикожа“.

⁶² „Народна ријеч“ год. II, бр. 44, 6. новембра 1920 — „Два највећа момента у историји Црне Горе и бокешко-црногорска радикалија“.

⁶³ Исто, бр. 47, 13. новембра 1920 — „Никола у агитацији“.

јој моралној садржини и по методама свога извођења потпуно слични“.⁶⁴

Што су се избори за конституанту више приближавали, ови напади на Радикалну странку и њене вође били су све чешћи, што је омогућавало и чешће излагање „Народне ријечи“, која је од почетка новембра почела да излази три пута недјељно.⁶⁵

Као што се види, иако „Народна ријеч“ није била званично орган Демократске странке, она је систематски пропагирала њене идеје у Црној Гори, па је и у предизборној кампањи за уставотворну скупштину радила то без икаквих ограда. Један од организатора Демократске странке у Црној Гори, др Павле Чубровић објавио је 16. октобра врло опширан уводник „Избори за уставотворну скупштину“, у коме напада Радикалну странку као оличење свега реакционарнога, и позива народ да се окупи око Демократске странке и гласа за њу.

Десетак дана касније лист је на уводном мјесту објавио и изборни проглас Демократске странке, са напоменом „да начела демократске странке између свију данашњих наших политичких странака највише одговарају тежњама и интересима народа ове кршевите и сиромашне српске покрајине“.⁶⁶ Када су се касније носиоци демократских кандидатских листа у Црној Гори обратили народу својим прогласима, лист је објавио и те прогласе. Објављен је и нацрт програма Демократске странке.⁶⁷

Па и поред тога што број присталица демократске странке у Црној Гори није био мали, што су то били већином млади, динамични и борбени људи, што је „Народна ријеч“ систематски пропагирала њихове идеје, у Црној Гори су организације Демократске странке формиране тек уочи самих избора. Очекивало се да ће демократи приступити формирању својих организација одмах после појаве прве радикалске страначке организације, која је, као што смо видјели, формирана на Цетињу 20. септембра 1920. године. Критикујући Т. Ораовца због формирања ове организације и конститујући да тиме престаје његов закулисни рад, јер отворено развија своју страначку заставу, „Народна ријеч“ каже: „У сваком случају ова појава замеће партијску борбу у границама старе Црне Горе, она ће према томе изазвати против ње и њених обскурних тенденција реагирање цијеле младе и

⁶⁴ „Народна ријеч“, год. II, бр. 14, 28. јула 1920. — Када је касније дошао на Цетиње један начелник Министарства унутрашњих послова да испита оптужбе против Гломазића, група грађана, већином студената, обратила се изасланику писмом у коме су наведени сви недемократски поступци окружног начелника Гломазића (Исто, бр. 18, 11. августа 1920).

⁶⁵ Исто, бр. 41, 30. октобра 1920.

⁶⁶ Исто, бр. 40, 27. октобра 1920.

⁶⁷ Исто, бр. 48, 16. новембра 1920.

борбене народне снаге, и с тог гледишта она је, по мом мишљењу, дошла као наручена“.⁶⁸

Али то реаговање није одмах довело до формирања супарничких организација Демократске странке. Томе је основни узрок у држању Марка Даковића. Наиме, очекивао се његов став у вези са даљим његовим ангажовањем у политичком животу Црне Горе. Жеља је била да млађе снаге, присталице безусловног уједињења Црне Горе и Србије, које су симпатисале Демократску странку и окупале се око „Народне ријечи“, иступе са јединственом кандидатском листом на предстојећим изборима. Сматрало се да Марко Даковић треба да буде на челу те листе, јер је једино он личност која може окупити око себе и ујединити све те снаге, с обзиром на ауторитет и популарност коју је уживао. Али Марко Даковић је 3. октобра 1920. године сазвао у Никшићу збор грађана на коме је положио рачун о своме политичком раду од дана избора у Подгоричку скупштину, као члан Извршног народног одбора и као посланик Привременог народног представништва, а потом се захвалио на повјерењу и изјавио да се неће више кандидовати за народног посланика — из здравствених разлога.⁶⁹ Ова Даковићева изјава наишла је на велики одјек код његових политичких пријатеља, па је у „Народној ријечи“ попраћена сједећим ријечима: „Његови политички пријатељи не дијеле то мишљење, те ће на сваки начин под њиховим притиском бити принуђен да и ових избора изађе као вођ млађе и слободоумније струје у Црној Гори“.⁷⁰ Ускоро се у „Народној ријечи“ појавио и уводник, под насловом: „Да ли се Даковић повлачи“, у коме се каже да Марко Даковић не представља само своју личност већ читав један период уставног доба Црне Горе, једну политичку генерацију, једну политичку идеју, један покрет, чији је он највјештији и најбољи вођа. Зато је његова дужност да, као водац не стане, не умори се, не клоне, и да народ не оставља без политичке оријентације и компаса. Он треба да своју личност подреди општим интересима и да истраје до краја у борби, жртвујући се ако треба. „Оставити пријатеље и другове своје“, каже се у чланку, „и дати тиме маха само онима који су жива супротност Даковићу и његовој идеологији, у овим моментима, било би хуљење на прошлост, а боге мош и невршење дужних обавеза, које један политичар има спрема политичке своје средине“. Зато се лист нада да се Даковић неће повући и преузети такву одговорност, већ да ће чути глас својих пријатеља.⁷¹

Ускоро су Даковићу почели да стижу позиви са разних страна да и даље остане на челу црногорске омладине и да се

⁶⁸ Исто, бр. 30, 22. септембра 1920.

⁶⁹ Исто, бр. 35, 9. октобра 1920.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто, бр. 35, 13. октобра 1920.

као њен вођа кандидује на предстојећим изборима.⁷² Али Даковић је, и поред свега тога, истрајао у својој одлуци, тврдећи да његово повлачење не значи „хуљење на прошлост, слабост духа, клонулоост, а богме још и не вршење дужних обавеза које један политичар има спрам политичке своје средине“. Он се још једном осврће на свој политички рад, а посебно као посланика у привременој народној скупштини, оцјењујући рад групе црногорских посланика врло позитивно. Подвлачи да је увијек бранио дух Подгоричке скупштине и да сматра да може добити разрјешницу за свој дотадашњи рад.⁷³ Све док је трајала ова неизвјесност у вези са ставом Марка Даковића, присталице Демократске странке су се устручавале да формирају своје организације. Али чим је те неизвјесности нестало, они су пожурили да се страначки организују, јер више није било изгледа на заједнички иступ,⁷⁴ а радикали су већ упорно радили и свугдје формирали своје организације. Истина, те снаге су покушале још једном да се, и без Марка Даковића, окупе и организују. Њихови изасланици су се састали 3. новембра у Подгорици, „да на заједничком скупу одреде своје држање и заједничку листу за престојеће изборе“. Али у томе нијесу успјели, и поред савјета „Народне ријечи“ да се руководе духом мудрости и помирљивости и упркос указивања на одговорност коју имају пред народом, чи-

⁷² Исто, бр. 38, 20. октобра 1920 — „Даковић позват“; бр. 39, 23. октобра 1920 — „Бар и Марко Даковић“; бр. 45, 9. новембра 1920 — „Даковић и избори“.

⁷³ Исто, бр. 45, 3. новембра 1920. — Даковић је још једном рекао да се повлачи, јер је „услед здравствене, породичне, материјалне, физичке скрханости и изнурености у немогућности вршити дужност народног посланика“, али, по свој прилици, то није био прави разлог, чега су били свесни и његови политички пријатељи.

⁷⁴ „Јављајући о формирању одбора демократске странке на Цетињу, „Народна ријеч“ је писала: „Млађи и напреднији елементи вароши Цетиња и околине нијесу се до сада партијски опредељивали и организовали, јер су рачунали да национални и државни интереси налажу да на предстојећим изборима за уставотворну скупштину изађе заједно и једнодушно цијела млада, цијела народна и напредна Црна Гора“. Даље се каже да се рачунало да ће Марко Даковић бити носилац те листе али пошто је он остао чврсто при одлуци да се не кандидује, идеја о заједничком изласку на изборе изгубила је сваку шансу. — „Народна ријеч“, год. II, бр. 47, 13. новембра 1920. И београдска „Правда“ формирање Демократске странке у Црној Гори везује за повлачење Марка Даковића. „Пошто се Марко Даковић повукао из политике овде је организована демократска странка“ — гласила је једна вијест са Цетиња. — „Правда“ бр. 253, 22. XI 1920.

Комунистички „Глас слободе“, који је излазио у Сарајеву, писао је да је за Демократску странку „велики пораз, што је г. Марко Даковић одбио да прими кандидатуру коју су му понудили“. — „Глас слободе“ бр. 246. 1920. год.).

јим интересима треба подредити личне.⁷⁵ Зато се сада приступило формирању организација Демократске странке, које су требале да преузму бригу око избора.

Први одбор Демократске странке на територији Црне Горе до балканског рата формиран је 9. новембра у Подгорици (Титиграду). Тога дана је у присуству др Павла Чубровића и Тодора Божовића одржан окружни збор странке на коме је изабран окружни одбор.⁷⁶ Ускоро су формиран слични одбори и у Андријевици, Колашину и Цетињу.⁷⁷ Али Демократска странка је ушла у изборе а да није довршила формирање својих организација на читавој територији Црне Горе. Осим тога, и оно што је било формирано није било у духу статута странке, према коме постоје следеће страначке организације: мјесни, срески, окружни, обласни и главни одбор.⁷⁸

Али све присталице јединственог иступања млађих и напреднијих грађанских снага у Црној Гори под вођством Марка Даковића нијесу приступиле Демократској странци. Један дио, углавном њихова љевица, приступио је Републиканској странци, до чијег формирања у Црној Гори долази такође тек после Давковићевог повлачења. То је трећа грађанска странка која је формирана у Црној Гори. За разлику од радикала и демократа, републиканци током 1920. године нијесу били много активни у вези са формирањем својих организација у Црној Гори. Истина, њихов орган „Република“ растуран је по Црној Гори. У једном писму са Цетиња, које је овај лист објавио, каже се да за лист постоји прилично интересовање и да је број присталица републиканске идеје сваким даном све већи у Црној Гори.⁷⁹ „Република“ се интересује о стању у Црној Гори и с времена на време објави по неки допис о томе. Она врло оштро критикује црногорске радикале и демократе, не правећи много разлике међу њима, а посебно Ива Павићевића, делегата краљевске владе, кога оптужује да злоупотребљава власт у корист Демократске стран-

⁷⁵ „Народна ријеч“, год. II, бр. 42, 2. новембра 1920. — Поводом свега тога београдска „Политика“ је писала: „У Црној Гори услед повлачења Марка Даковића, настала пометеност у мсама гласача исто тако и трвење у редовима многобројних кандидата. И док група млађих, која представља демократску и напредну Црну Гору, не може да нађе никако погодну личност која би заменила Даковића, дотле се у круговима старих, који су некада чинили стубове владавине краља Николе, а који су сада пришли конзервативним елементима осећа све јача концентracија и акција. Комунисти су тако исто развили необичну агилност врбујући за себе све оне који су из ма каквих разлога незадовољни данашњим стањем“. — „Политика бр. 4516, 17. XI 1920.

⁷⁶ Исто, бр. 46, 11. новембра 1920. — На једном прогласу се одбор из Подгорице потписао као Покрајински одбор демократске странке.

⁷⁷ Исто, бр. 47, 13. новембра 1920.

⁷⁸ Статут Демократске странке, Београд 1920, чл. 11

⁷⁹ Република, год. IV, бр. 11, 19. фебруара 1920.

ке.⁸⁰ Лист указује на то како се народне невоље желе искористити у страначке сврхе, па се наводи примјер делегације, коју су радикали организовали и послали у Београд у мају 1920. године.⁸¹ „Република“ напада и „Народну ријеч“, у којој је у заглављу стајало да је орган независне демократске омладине, тврдећи да она „представља све друго само не демократску црногорску омладину“.⁸² Ипак, „Народна ријеч“ није полемисала са „Републиком“, штавише — у неколико наврата објавила је и чланке републиканца Јована Боновића, у којима је он третирао неке конкретне проблеме Црне Горе као што су путеви и подјела Црне Горе на два дијела, декларишући се против те подјеле, пошто се Црна Гора као цјелина прикључила Србији, па је онда на њу цијелу требало примијенити србијански устав и законе. Он третира и питање Скадра и сматра да овај град треба окупирати.⁸³ Истина, Боновић у својим чланцима није третирао начелна питања државног уређења, већ конкретна питања, чије је третирање одговарало и погледима „Народне ријечи“, Зато их је и објављивала.

Републиканци нијесу тада имали свој орган у Црној Гори, а београдска „Република“, иако је уочи избора почела да излази сваки дан, није редовно информисала о активности њених присталица у Црној Гори, нити им је пружала потребну подршку у формирању страначких организација и предизборној кампањи.

Крајем октобра је у Црну Гору дошао Јован Боновић, с наміјером да, последије повлачења Марка Даковића, ради на истицању републиканске кандидатске листе и, у вези са тим, на формирању одбора Републиканске странке.⁸⁴ Немамо података о томе када су и гдје ти одбори формирани. Знамо да је постојао Окружни одбор у Подгорици, за који радикалска „Црна Гора“ каже да се одрекао кандидатске листе Јована Боновића због његовог савеза са демократима.⁸⁵ На републиканском предизборном прогласу потписан је Одбор Републиканске странке за Црну Гору, али, колико нам је познато, такав одбор дефакто није постојао, као што је био случај и са Демократском странком.

Треба напоменути да се један дио бјелаша, односно присталица Марка Даковића, последије његовог повлачења није страначки ангажовао. Ти су људи формирали разне „независне“ групе, које ће и на предстојеће изборе самостално изаћи. Из тих редова су се касније регрутовали присталице Земљорадничке странке.

⁸⁰ Исто, бр. 9, 12. фебруара 1920; бр. 17, 11. марта 1920. бр. 190, 13. октобра 1920; бр. 191, 14. октобра 1920.

⁸¹ Исто, бр. 65, 16. маја 1920; бр. 66, 18. маја 1920.

⁸² Исто, бр. 136, 11. августа 1920.

⁸³ „Народна ријеч“, год. II, бр. 35, 9. октобра 1920.

⁸⁴ Исто, бр. 35, 23. октобра 1920.

⁸⁵ „Црна Гора“, год. I, бр. 13, 24. новембра 1920.

Најзад, уочи избора за конституанту испољио је извјесну политичку активност у Црној Гори и др Секула Дрљевић. Он је одмах послје ослобођења постављен за начелника у Министарству правде, али је стално испољавао амбицију да буде политички присутан и у Црној Гори. Он се у почетку углавном био везао за Радикалну странку, па је преко њених београдских гласила писао о проблемима Црне Горе. Сматрао је да су избори момент који ће му омогућити да постане активан политички чинац. Зато је почетком новембра дошао у Црну Гору, са циљем да окупи и организује своје присталице и покуша да се кандидује за народног посланика. Од познатијих личности помиње се да му је приступио Михаило Ивановић.⁸⁶ Али и поред тога што је у неким мјестима, као нпр. у Колашину, окупио извјесне групице својих присталица,⁸⁷ овај његов покушај није уродио плодом, јер је наишао на врло жесток отпор у Црној Гори. Он је представљан као врло изразит представник режима краља Николе,⁸⁸ а његове присталице као сепаратисти.⁸⁹ Ономогућавано му је чак да одржава предизборне скупове, као што је то био случај у Колашину, одакле је, с једног збора, према писању „Народне ријечи“, морао да побјегне праћен звиждуцима.⁹⁰ Осим тога, полицијске власти су наређивале да се један његов проглас заплијени, јер су Дрљевић и његово друштво окарактерисани као противници народне заједнице, те да је циљ његовог прогласа да се у народу изазове незадовољство и буна.⁹¹

Посебну бригу политичких странака представљало је састављање кандидатских листа. Црна Гора у границама прије балканског рата сачињавала је један изборни округ. На сједници државног одбора од 17. септембра утврђено је да тај округ бира 10 посланика.⁹² Главни одбор Народне радикалне странке у Београду, расправљајући о кандидацијама у Црној Гори, сугеришао је да би у Црној Гори, због великих интрига и сл., требало истаћи јединствену листу на којој ће бити и радикали и демократи и друге личности које су радиле на уједињењу. По мишљењу радикала, носилац те заједничке листе требало би да буде

⁸⁶ „Народна ријеч“, год. II, бр. 46, 11. новембра 1920. — Београдска „Правда“ је помињала војводу Гавра Вуковића као могућег носиоца кандидатске листе, на којој би један од кандидата био Секула Дрљевић (год. XVI, бр. 244, 13. новембар 1920).

⁸⁷ „Правда“, год. XVI, бр. 244, Београд 13. новембар 1920.

⁸⁸ „Народна ријеч“, год. II, бр. 46, 11. новембра 1920.

⁸⁹ „Правда“, год. XVI, бр. 244, Београд 13. новембра 1920.

⁹⁰ „Народна ријеч“, бр. 45, 9. новембра 1920. — Сличну вијест донијела је и београдска „Правда“, бр. 241, 10. XI 1920.

⁹¹ Историјски институт у Титограду, Архив за раднички покрет бр. 5865, V 1 — 22 (1920).

⁹² „Службене новине“ СХС, 21. IX 1920.

Н. Пашић, а други на листи М. Даковић.⁹³ Али ова сугестија није реализована, и то, како је писала београдска „Правда“, кривицом црногорских радикала.⁹⁴ Зато је 13. и 14. новембра 1920. у Подгорици одржана конференција делегата окружних одбора Радикалне странке на којој је састављена кандидатска листа.⁹⁵ Носилац те листе био је Милосав Раичевић, адвокат из Андријевице.⁹⁶

Истог дана када и радикали окупили су се у Подгорици и представници Демократске странке ради утврђивања кандидатске листе. Али за разлику од радикала, који су се доста брзо договорили о листи својих кандидата, представници демократа се нијесу могли о томе споразумјети, јер су тројица њих, Андрија Радовић, др Павле Чубровић и Тодор Божовић, претендовали да буду носиоци листе. Зато је одлучено да се носилац листе одреди коцком, а такође и други и трећи на листи. Коцка је била наклоњена Чубровићу, други је био Божовић, а трећи Радовић, коме је остављено на вољу да, ако хоће, буде први квалификовани кандидат.⁹⁷ Божовић се покорио овој одлуци подгоричког скупа, али Радовић то није урадио, па је цетињска организација Демократске странке истакла посебну кандидатску листу на челу са Андријом Радовићем, иако су њени представници на скупу у Подгорици гласали за прихваћено рјешење.⁹⁸ Тако су у Црној Го-

⁹³ „Правда“, год. XVI, бр. 232, Београд 1. новембра 1920.

⁹⁴ Исто, бр. 255, 24. новембра 1920.

⁹⁵ На конференцији су узела учешћа по 2—3 делегата из Цетиња, Бара, Колашина и Никшића, а из Подгорице 4 делегата. Због слабих саобраћајних прилика делегати из Андријевице нијесу стигли. — „Црна Гора“, год. I, бр. 9, 17. септембра 1920.

⁹⁶ На листи су биле још и сљедећа личности: Томо Ораовац, инспектор Министарства финансија из Куча; Гавро М. Церовић, адвокат из Никшића; Никола Јовановић, учитељ из Роваца; Саит Дивановић, трговац из Бара; Агица Лакић, тежак из Даниловграда; Видо Милошевић, тежак из Цетиња; Божо Кривокапић, тежак из Никшића, а као квалификовани: др. Рудолф Сарделић, начелник Министарства за конституанту, замјеник Радисав Лучић, адвокат из Никшића, и Саво Церовић, члан Великог суда из Подгорице, замјеник Стево Џамоња, љекар из Подгорице. — „Црна Гора“, год. I, бр. 10, 19. новембра 1920.

⁹⁷ Према чл. 14. изборног закона на свака четири кандидата са општим условима морао је да дође по један са факултетском спремом, тзв. „квалификовани“ кандидат.

⁹⁸ „Народна ријеч“, год. II, бр. 54, 27. новембра 1920.

ри биле истакнуте двије демократске листе, једна званична Чу-бровић — Божовићева,⁹⁹ а друга Андрије Радовића.¹⁰⁰

Ускоро су се појавиле још двије кандидатске листе које су биле врло блиске демократима, јер су у својим предизборним програмима истицале основна начела Демократске странке.¹⁰¹ Ове листе су иступиле као „независне“ и рачунале су на гласове страначки неорганизованих демократа. Једна од њих је била листа Спасоја Пилетића, министра на располагању, који је био носилац листе, и Риста Јојића, министра за исхрану и обнову земље, који је био први квалификовани кандидат.¹⁰² Друга „независна“ листа била је листа Новице Шаулића, секретара Великог суда из Подгорице. По свом саставу ова листа је носила извјесно локално обележје, јер су је сачињавале личности из никшићкога и дурмиторскога краја.¹⁰³

⁹⁹ Остали кандидати су били: Михаило Брајовић, управник поште из Даниловграда; Лука Вукотић, адвокат из Цетиња; Симо Кастратовић, наставник из Берана; Радисав Бацковић, инспектор инвалидског одсјека за Црну Гору из Никшића; Михаило Кажих, учитељ из Љешанске нахије; Иван Вујошевић, секретар окружног суда из Бара; квалификовани: др Михаило Матановић, љекар из Цетиња; замјеник Живојин Златановић, адвокат из Београда; Михаило Доманчић, професор из Даниловграда, замјеник Љубомир Ђорђевић, сарадник „Демократије“ из Београда. — „Народна ријеч“, год. II, бр. 51, 22. новембар 1920.

¹⁰⁰ Остали кандидати су били: Лука Дедовић, учитељ из Андријевице; Перо Калуђеровић, учитељ из Љуботиња; Миладин Вуисић, књиговођа Дирекције ПТТ из Колашина; Милета Поповић, учитељ из Куча; Јован Јовићевић, предсједник општине из Ријеке Црнојевића; Ђуро Јовановић, секретар Окружног суда из Бара; Блажо Радуловић, архивар Управе државних добара из Цетиња; квалификовани: др Марко Газивода, чиновник ПТТ дирекције из Цетиња; замјеник Вилим Перес, католички свештеник из Цетиња; др Мато Николић, суплент гимназије из Цетиња, замјеник др Станко Радовић, окружни ветеринар. („Народна ријеч“, год. II, бр. 32, 24. новембра 1920). Блиски Радовићев сарадник из Црногорског одбора за народно уједињење Лука Пиштељић писао је Андрији Радовићу да га стави на кандидатску листу. Било је ријечи да он буде други на листи, али је то осујећено. (Исто.)

¹⁰¹ Зато их „Народна ријеч“ и убраја у демократске листе — (год II бр. 53, 25. новембра 1920).

¹⁰² Осим њих на листи су били: Миро Гломазић, учитељ из Никшића; Нико Новаковић — Зубер, трговац из Цетиња; Мирко Меденица, професор из Колашина; Махмуд Салаховић, земљорадник из Мркојевића; поп Мирчета Головић, из Никшића; Марко Савићевић, секретар Обласног одбора за заштиту дјецe и младежи; Ристо Вујачић, адвокат из Подгорице; други квалификовани кандидат био је др Немања Вукићевић, новинар из Београда. — „Народна ријеч“, год. II, бр. 32, 24. новембра 1920.

¹⁰³ Осим Шаулића то су биле сљедеће личности: Радован Вукотић, правник из Никшића; Перо Јововић надзорник државних добара из Никшића; Јован Кнежевић, земљорадник из Шарана; Радован Вучинић, земљорадник из Церовца; Лука Драшковић, пекар из Никшића; Раде Мићуновић, магационер из Никшића; Радуле Кнежевић, земљорадник из Црквица, и квалификовани: Богдан Бојовић, судија у Пљевљима, и др Урош Ружић, срески љекар у Пљевљима. (Исто.)

Најзад, и републиканци су истакли своју листу, чији је носилац био Јован Боновић, новинар из Црмнице. Као и већина осталих, и републиканци су водили рачуна о томе да се на листи набу људи из свих крајева Црне Горе, што је било веома значајно за придобијање гласова.¹⁰⁴

Као што смо видјели, покушај др Секуле Дрљевића око истицања посебне кандидатске листе није успио.

Тако је у Црној Гори, осим комунистичке, било истакнуто шест грађанских кандидатских листа, што је, добрим дијелом, било посљедица личних амбиција и борбе за власт, а не никако неких битних програмских и сличних разлика у вези са третирањем и рјешавањем црногорских проблема, што се да јасно закључити из њихових предизборних прогласа, којима су се обратили Црногорцима ускоро по утврђивању кандидатских листа. У овим прогласима кандидати су износили свој програм, односно захтјеви у вези са рјешавањем појединих црногорских проблема. С обзиром да Радикална, Демократска и Републиканска странка у својим програмима и предизборним прогласима, које су издале страначке централе, нијесу ништа конкретно говориле о црногорским проблемима, то су ови прогласи први званични документи програмског карактера, у којима ове странке, нека мање а нека више, третирају црногорске проблеме. Истина, многи од тих проблема третирани су преко страначке штампе, али су тек сада нашли мјесто у једном званичном документу странке. Али код свих грађанских партија програмска начела се у многоме разликују од њихове практичне политике, особито када дођу на власт. То нарочито важи за разне предизборне прогласе у којима је увијек врло присутна најобичнија демагогија, којој је циљ придобијање гласова. Ипак ћемо указати на то са чиме су поједине странке, односно кандидатске листе, изашле пред Црногорце.

Први су се са својим прогласом појавили радикали. Пошто је констатовано да је Радикална странка увијек била у првим редовима борбе за народне идеале и да тим истим циљевима теже и Црногорци, у прогласу се прво тражи рјешење скадарског питања, а затим: „1) сређивање прелазнога стања у земљи, поремећеног ратним посљедицама; 2) Што скорија градња жељезничких излаза на море преко Црне Горе, а с њима у вези и искоришћавање водених снага, што би уједно послужило за темељ пре-

¹⁰⁴ То су били: Јошо Ивановић, учитељ из Цетиња; Бошко Влаховић, секретар Округног суда из Колашина; Лука Мијушковић, трговац из Никшића; Марко Лазовић, секретар Округног одбора за заштиту дјецe из Подгорице; Глигорије Вукчевић, апс. техничар из Љешанске нахије; Видо Велашевић, земљорадник из Даниловграда; Радисав Булатовић, столарски радник из Колашина; квалификовани: Крсто Пејовић, економиста из Цетиња, и Драган Божовић, инспектор Министарства исхране и обнове земље из Београда. (Исто).

породу Црне Горе и заосталих крајева; 3) Брзи приступ јавним радовима, а нарочито путевима и уређењу вода, како би се дала зарада народу у страшној оскудици, а истовремено створили услови привредног и културног напретка; 4) Уређење кредита за сељаке и друге привреднике и иначе унапређење њихово, како би се учинио крај очајном стању у које је доведена народна привреда крајњим немаром оних, који су били дужни да воде бригу о напретку земље; 5) Повишење убогих пензија инвалидима, којима нико и никад не смије заборавити заслуге за отаџбину; 6) Ревизија оних чиновничких указа, који су појединце високо уздигли над њиховом класом, благодарећи личној или партијској протекцији; 7) Омогућавање улаза у државну службу свима, који имају право према законским и личним квалификацијама; 8) Ревизија цјелокупног двогодишњег службеног рада државних органа од којих су многи и многи оставили црне трагове у државној администрацији“.¹⁰⁵

Проглас демократске листе Чубровића и Божовића износи пред бираче претежно општа начела Демократске странке. У први план је истакнут захтјев о унитаристичко-централистичком уређењу државе и схватање о једном троименом народу Срба, Хрвата и Словенаца, као и захтјев за досједно рјешавање аграрног питања на принципу да земља треба да припада ономе ко је обрађује, јер само тако могу добити земљу сиромашни из Црне Горе и других крајева. Затим се прелази на нешто конкретније захтјеве: да се у Црној Гори уреде путеви и приступи искоришћавању шума и руда; да се у земљи заведу ред и сигурност и загарантује слобода од реакционара, а слобода мисли од мрачњака и вјерских занесењака; против раскоши и гомилања богатства и у вези са тим за праведни распоред дажбина и пореза, за штедњу и правилно газдовање буџетом; да чиновници буду способни, савјесни и одговорни; да је дијељење правде јефтиније и упрошћеније; да се радницима скрати радни дан и обезбиједи праведна награда и учешће у заради као и друго по узору на чиновнике. Проглас се затим осврће на остале политичке странке, а највише на Радикалну и њене савезнике у Хрватској и Словенији, које оштро критикује. За разлику од Радикалне, у прогласу нијесу критиковане остале партије, за које се каже: „У републиканској странци са водством у Београду има двије струје; једна је најближа демократској странци, друга пристаје на покрајинске аутономије. Социјалдемократска странка је за пуно државно и народно јединство. Међу комунистима има струја од убјеђења и елемената који су изгубили с пропашћу Аустро-Угарске“. Најзад, у прогласу се каже да „није дошло до споразума напредних елемената, централиста нове Црне Горе“, па се позивају би-

¹⁰⁵ „Црна Гора“, год. I, бр. 10, 19. новембра 1920.

рачи да гласају за организовану Демократску странку, а не за „неопредијелене“.¹⁰⁶

Проглас друге демократске листе Андрије Радовића је много конкретнији и више окренут проблемима Црне Горе. И он се декларише за унитаристичко уређење државе, али са самоуправама у административним јединицама, а затим су истакнути сљедећи принципи и захтјеви: да се уведу ред и мир у земљи и измире завађена браћа у Црној Гори; да се администрација упрости и чиновништво сведе на способне; да краљ краљује, а народ преко скупштине и владе управља; да судови раде брзо; да се скрати војни рок; да се шири просвјета, особито стручне школе, и повећа број просвјетног особља у Црној Гори; да се исплата реквизиције из рата и последице рата; да се више бриге посвети инвалидима, удовицама погинулих и умрлих; да се побољша стање пензионера; да се олакша иселјавање у богатије крајеве оних који немају земље; да се испуне обавезе према добровољцима; да се земљорадницима дају јефтине и дугорочни зајмови и да се у Црној Гори отвори хипотекарна банка; да се помажу задруге и отворе земљорадничка и друге привредне школе, а нарочито мљекарска; да се сељаку омогући да што јефтине купује потребне ствари и има више користи од свога рада; да се аграрно питање ријеша у корист сиротиње; да се сељаци мање оптерете порезима а више богати; да појединци не прикупљају претјерана богатства, а сиротиња скапава од глади; да се у корист народа одузме сва добит ратних богаташа; да се отвори што више радилишта на путевима и мостовима, како би народ добио зараде; да жељезница од Београда до мора пређе преко Црне Горе и да се што прије приступи изградњи жељезница: Београд — Фоча — Пива — Никшић — Подгорица — Тиват и Митровица Рожаје — Беране — Бијело Поље — Колашин — Морача — Подгорица; да се побољша саобраћај; да се експлоатишу шуме, воде и руде; да се регулише Бојана и снизи ниво Језера, осигура наводњавање из Мораче и Зете у Бјелопавлићкој равници, да се помаже развој заната, а у трговини обезбиједи начело слободне утакмице; да се у Црној Гори отвори филијала народне банке; да се Скадар припоји Југославији. У вези са радницима се каже сљедеће: „Штитаћемо раднике који мирним и законским путем траже своје неоспорно право. Али ћемо тражити да се сва законска средства употребе да се онемогући рад оних који би хтјели да руше ову дивну тековину стечену крвљу најбољих синова ове земље. Тражићемо да се стане на пут онијема који заводе народ: траже комунизам, а овамо посједују имања. Сељаци који су комунисти, треба да то покажу дјелом, а то је да се одрекну својине, да своје имање подијеле и онда да траже да то сваки учини“. Противницима уједињења се поручује да се краљ Никола неће никада више вратити, па зато треба мирно да раде и пазе свој

¹⁰⁶ „Народна ријеч“, год. II, бр. 51, 22. новембра 1920.

посао, а присталицама републике да има монархија са више слободе него у ма којој републици и да треба поштовати заслуге династије Карађорђевића. Најзад се упозоравају бирачи да се не заваривају заслугама Радикалне странке, јер и радикали и демократи имају заслуге за уједињење.¹⁰⁷

Независна група Спасоја Пилетића и Риста Јојића се у свом прогласу декларише против политичких партија, које „основане у другим срединама и под условима који имају мало заједничког са нашим досадашњим животом не могу бити довољна гаранција за остваривање опште-народних тежња и интереса“. Двогодишње искуство је показало да су оне, борећи се за власт, забравиле на велика народна питања. Група је изнијела сљедећи уопштен и начелан програм, не много везан за конкретне црногорске проблеме: „1) Наша држава мора бити уређена централистички, са једном владом и једним законодавним тијелом без покрајинских и племенских граница. Држава мора бити уређена на начелима пуног народног суверенитета, који је гаранција за широке народне слободе и равноправност свију грађана; 2) Као општи услов благостања земља мора припадати онима који је обрађују и у том смислу извести што прије аграрну реформу; 3) Привреди и саобраћају, као најбитнијим условима нашега напретка, мора бити поклоњена највећа пажња државе; 4) Радницима умним и физичким мора бити гарантован један живот достојан културног човјека. Радништву мора бити осигурван заслужан дио прихода од производње; 5) Сва привредна богатства и крупна предузећа имају бити национализована; 6) Народно просвећивање и морално васпитање морају бити постављени на једној здравој и савременој основи, а школовање омогућено најширим народним слојевима; 7) Посветити најозбиљнију пажњу за чување народног здравља и у вароши и на селу, како би се ојачала народна снага; 8) Ратним инвалидима и њиховим породицама мора бити осигуран достојан опстанак.“¹⁰⁸

У прогласу Републиканске странке прво су опширно изложена општа начела о републиканском уређењу државе и о предностима које република има над монархијом. Пошто је критикована двогодишња владавина монархистичких партија, постављају се сљедећи захтјеви: „1) Да је народ једини господар у својој кући и да као такав бира и шефа и управљаче својом државом; 2) Да се гарантује лична слобода и имовна сигурност грађана тако да не могу и не смију бити гоњени и апшени по вољи управљача, нити њихова имовина постати плијен јачега. Сви грађани у овој земљи морају имати једнака права и бити пред законом једнаки; 3) Да се сваком грађанину осигурају средства за живот, било бесплатном диобом земље онима који је немају у довољној мјери или да се осигура довољно рада онима који могу и хоће да раде;

¹⁰⁷ Исто, бр. 52, 24. новембра 1920.

¹⁰⁸ ИИА бр. 6306, IV 2 — 2 (1920).

4) Да се укине трошарина и дажбине на предмете од пријеке потребе за живот, те да се на тај начин поједити издржавање; 5) Да се на ратне и друге богаташе удари нарочити порез, те да они поднесу највеће трошкове око издржавања државе; 6) Државне дугове нека плаћају они који су заштитили животе у рату и милионе згрнули. Сиротиња која је дала животе и имања бранећи отаџбину, не може давати ништа више него онолико колико је потребно, на њихов дио, да се држава издржи и очува.“ Најзад се монархистички политичари оптужују што је Скадар остао ван Југославије. И републиканци су се у свом прогласу мало бавили конкретним црногорским проблемима.¹⁰⁹

Као што се види, предизборни прогласи политичких странака и група у Црној Гори нијесу патили од недостатка демократских, чак и радикалних захтјева, не само у области политичких него и друштвено-економских односа (скраћење радног дана, национализација, веће пореско оптерећење богатих итд.). Просто се добија утисак да су се уткривали у истицању врло примамљивих захтјева. Али још у тим данима комунисти су, не правећи разлике међу грађанским партијама и третирајући их као представнике буржоазије, јасно ставили до знања масама да је то обична демагогија.¹¹⁰

Уколико се у прогласима третирају неки конкретни црногорски проблеми, онда међу кандидатским листама нема много разлике. Интересантно је напоменути да о неким проблемима о којима су постојали различити ставови и у вези с којима преко штампе вођене оштре полемике у прогласима нема ни ријечи. Такво је на примјер тзв. „перперско питање“.

Када су се напријед поменути прогласи појавили, предизборна кампања је већ била узела великог маха, па ови прогласи у томе нијесу ништа битно измијенили. Кампања је вођена прије свега преко штампе, а и поједини политичари су се путем прогласа лично обрађали масама.¹¹¹ У најповољнијем положају у том погледу биле су Радикална и Демократска странка, јер су имале на располагању два једина листа која су онда излазила у Црној Гори (оба су се претежно и бавила предизборном агитацијом).

С обзиром на двије кандидатске листе Демократске странке, „Национална ријеч“ се није званично опредјељивала ни за једну

¹⁰⁹ Исто, бр. 13798, I 4 — 8 (1920).

¹¹⁰ Исто, бр. 8978, III, 1 — 1 (1920); 5660, I 4 — 6 (1920).

¹¹¹ Тако је нпр. Јанко Спасојевић 4. октобра издао проглас у коме хвали Радикалну странку и себе, нудећи се за посланичког кандидата и излажући свој програм мјера које треба предузети у Црној Гори. II бр. 7344, IV 1 — 3 (1920).

ни за другу. Она је објавила прогласе обје групе,¹¹² а уочи самих избора, тј. 27. новембра, још један проглас у коме су укратко изнесена општа начела Демократске странке и у коме се масе позивају да гласају за ту странку, јер њена начела најбоље одговарају интересима Црне Горе. Проглас се не декларише ни за једну конкретну листу.¹¹³

Најжешћа предизборна борба вођена је између Радикалне и Демократске странке. Очигледно, оне су једна другу сматрале за главне ривале у борби за гласове, па су се зато, као што смо видјели из претходног излагања, врло жестоко обрачунавале. Оне скоро и не помињу остале двије партије — Комунистичку и Републиканску, и то из простог разлога што их нијесу сматрале за озбиљне такмаце у борби за гласове. Тако нпр. „Народна ријеч“, док је пуна тешких оптужби на рачун Радикалне странке, ни једном ријечју не помиње Комунистичку и Републиканску странку. Једино је Андрија Радовић у свом предизборном прогласу апострофирао комунисте као елементе нереда и противнике државе. То је вјероватно био и непосредни повод за демонстрације које су цетињски радници и студенти организовали пред његовим станом.¹¹⁴

Ни радикали се нијесу много бавили овим двјема странкама. Тек 22. новембра „Црна Гора“ објављује чланак „Нови пионери“, у коме на врло примитиван начин, тврдњама да су комунисти против вјере, народа, рада, правде, слоге и сл., покуша-

¹¹² Истина, Радовићев проглас објављен је у једном ванредном издању листа, које је изашло по жељи Цетињског одбора Демократске странке а о трошку самог Радовића и у оноликом броју примјерака колико је он хтио да растури међу своје присталице.

У овом броју листа, осим прогласа, објављене су и многе вијести које имају за циљ да популаришу Радовића: његово залагање за рјешавање перперског питања у корист сиротиње; за рјешавање скадарског питања у корист Црне Горе; о радовима у Црној Гори који су отпочели или ће отпочети на предлог Радовића итд. и сл. („Народна ријеч“, год II, бр. 52, 24. новембра 1920).

Сјутрадан лист је на уводном мјесту позивао да се не гласа за радикале, већ за демократе, односно за листу др Павла Чубровића и Тодора Божовића. У истом броју објављен је и један опширан Чубровићев чланак у коме он говори о двије главне друштвене групе које се боре — реакција на челу са радикалима и напредне сиромашне снаге на челу са демократи-ма. (Исто, бр. 53, 25. новембра 1920.)

¹¹³ „Народна ријеч“, год. II, бр. 57, 27. новембра 1920.

¹¹⁴ „Правда“, год XVI, бр. 244, Београд, 3 новембра 1920.

ва да се обрачуна са њима.¹¹⁵ У једном другом чланку у истом броју листа комунисти су оптужени за гладовање у Црној Гори, јер су штрајковали на жељезницама, па се закључује да таквима Црногорци не могу поклонити своје повјерење. Слични примитивни „аргументи“ употребљавани су и против републиканаца.¹¹⁶

Али овакви „аргументи“ радикала против комуниста и републиканаца нијесу могли имати ефекта. То су најбоље потврдиле резултати избора: од 10 посланика колико их је бирала Црна Гора, 4 су били комунисти,¹¹⁷ 2 републиканци,¹¹⁸ 2 демократи,¹¹⁹ 1 независни¹²⁰ и 1 радикал.¹²¹ Као што се види, на изборима је најгоре прошла Радикална странка, иако је у изборе ушла организованија и спремнија него остале грађанске странке. За њу су изборни резултати значајни приличан пораз. Очигледно, масе у Црној Гори нијесу се оријентисале само према изборним прогласима, већ и према пракси политичких странака, које су већ

¹¹⁵ У чланку се за комунисте каже да „проповиједају нову вјеру: безвјерје; нову народност: нерадност; нову правду: неправду; нову слогу: неслогу — све оно што Србину није природено. То је она Сотона која је преварила Адама да заризе забрањено воће, та иста би хтјела преварити, а особито сада пред изборе и чисто срце Србиново и срушити га у вјечну пропаст“... Пошто је тако оцртао комунисте, лист се пита: „да ли је мјесто Црногорцу међу овим људима који руже његову вјеру, његову народност, братску слогу и све што му је у аманету остављено“, па одговора да му тамо није мјесто, већ у Народној радикалној странци. („Црна Гора“, год. I, бр. 11, 22. новембра 1920.)

¹¹⁶ У чланку „Наши републиканци“ њихова појава у Црној Гори приказује се као чудо. Карактеришу се као скоројевићи; које је монархија уздигла, као на пр. Јована Ђоновића, који је постао директор Министарства исхране, па се у вези са тим каже: „А знате ли Црногорци зашто гладујете, зашто је слаба прехрана Црне Горе. Зато што се република уселила у Министарство исхране, што г. Јован Ђоновић помоћу гладовања хоће да вам омрази монархију, да би једнога дана он завладао са својом републиком. Наша је династија народна, а регент Александар Црногорац и по крви и по рођењу. Зар ми немамо пречих послова у ова наша времена, да ли да се бавимо питањем монархије или републике“. Најзад, лист закључује: „Зато, браћо Црногорци ако хоћете да вам све буде добро као исхрана Црне Горе онда гласајте за републику, за листу г. Јована Ђоновића“.

У једном другом чланку овог истог броја каже се да за републиканце не треба гласати, јер ће они који су вољни да помогну Црну Гору рећи: „Народ има пречих послова но да се спори хоће ли на челу државе бити краљ или предсједник. Ако је то теби главно то ће рећи да и они који су те послали немају пречих потреба од предсједника републике“. („Црна Гора“, год. I, бр. 11, 22. новембра 1920.)

¹¹⁷ Јован Томашевић, Павле Жижкић, Богдан Глигоријевић, Живојин Цветковић.

¹¹⁸ Јован Ђоновић и Крсто Пејовић. — Интересатно је напоменути да су од 4 посланика, колико их је ова странка имала у Скупштини, 2 били из Црне Горе.

¹¹⁹ Тодор Божовић и Андрија Радовић (Чубровић је задржао мандат из другог изборног округа).

¹²⁰ Спасоје Пилетић.

¹²¹ Милосав Раичевић.

двје године биле на власти, а нијесу задовољиле народне интересе.

На основу свега реченог, може се закључити да су формирање и рад грађанских политичких странака у Црној Гори били везани за изборе за конституанту. Управо, ови су избори били непосредан повод за убрзано формирање страначких организација, покретање страначких листова и формулисање програмских страначких захтјева у вези са горућим питањима Црне Горе. Изборима за конституанту се и завршава прва фаза у организовању и раду ових странака.